

УДК 930, 2:314

ОСОБЛИВОСТІ ТОВАРООБМІНУ В ДОІНДУСТРІАЛЬНИХ СУСПІЛЬСТВАХ
НА ПРИКЛАДІ АНГЛІЇ XIV–XVIII ст.

А. Г. Алексаха

(Кримський гуманітарний університет, м. Ялта)

У статті пропонуються визначення типів торгівлі в доіндустріальних суспільствах і на прикладі розвитку міжнародної торгівлі Англії XIV–XVIII ст. аналізуються фактори, якими був обумовлений розвиток великої міжнародної торгівлі в деяких доіндустріальних суспільствах.

В статье предлагаются определения типов торговли в доиндустриальных обществах и на примере развития международной торговли Англии XIV–XVIII вв. анализируются факторы, обуславливающие развитие большой международной торговли в некоторых доиндустриальных обществах.

In the paper definitions of the types of trade in preindustrial societies are proposed and factors determining the development of the big international trade in some preindustrial societies are analyzed taking as an example the development of English international trade in XIV–XVIII c.

Ключові слова. Доіндустріальні суспільства, торгівля, Англія XIV–XVIII ст.

Вступ. Доіндустріальні суспільства – це суспільства, більшість населення яких працює в сільському господарстві. Таким суспільствам притаманний натуральний характер більшості домогосподарств, за якого переважна більшість продукції споживається там, де виробляється, що дуже обмежує товарообмін.

Проте існує багато незаперечних доказів значної за обсягами торгівлі, яку вели окремі доіндустріальні суспільства. Наприклад, такі держави, як Венеціанська та Генуезька Республіки в XV–XVI ст. існували переважно за рахунок торгівлі. Значною була також роль торгівлі в економіці Нідерландської Республіки XVII ст.

Постановка завдання. Мета статті – визначення факторів, якими був обумовлений розвиток великої міжнародної торгівлі в деяких доіндустріальних суспільствах. Ми пропонуємо пояснення цього феномена в рамках запропонованої концепції взаємодії демографічних і соціально-економічних процесів у доіндустріальних суспільствах¹.

Результати дослідження. Передусім звертає на себе увагу специфічність товарів, якими торгували такі суспільства. Всі ці товари були дуже дорогими. Це високоякісні тканини, ювелірні вироби, прянощі тощо, тобто товари для еліти суспільства. За вартістю частка товарів, призначених для широких верств населення, у загальному товарообігу суспільств, які вели велику міжнародну торгівлю, була відносно невелика. Використовувалися такі товари (зерно, сировина) переважно для власного споживання. Це цілком зрозуміло, адже вартість цих товарів невисока, і доходи від торгівлі ними в умовах попиту, обмеженого натуральним характером домогосподарств, не могли бути великими.

Торгівлю дуже дорогими на той час товарами можна назвати елітною². Вона велася товарами, споживання яких потрібно, перш за все, для підкреслення високого соціального статусу і які обмінюються переважно на товари, отримані позаекономічним шляхом. Виникнення елітної торгівлі пов'язано із соціальною стратифікацією суспільства, тобто з існуванням у суспільстві людей, які мають соціальний статус, вищий за статус більшості членів суспільства і завдяки цьому можуть отримувати засоби до існування неекономічним шляхом у вигляді данини, оброку, за рахунок панщини тощо. Товари елітної торгівлі потрібні їм, перш за все, щоб посилити свій винятковий соціальний статус.

© А. Г. Алексаха, 2012

¹ Алексаха А. Г. Историко-демографические процессы в италийском обществе XII–XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2011; *его же*. Введение в прогрессологию. – М. : Горячая линия-Телеком, 2004.

² Алексаха А. Г. Введение... – С. 46.

Товари елітної торгівлі мусять бути дорогими, щоб їх не міг купувати хто завгодно. Покупець цих товарів згоден платити за них більше, ніж їхня вартість, а саме стільки, скільки йому дозволяють його статки. Тому елітна торгівля можлива тільки в умовах монополії продавця, бо відсутність такої монополії утворює конкурентне середовище і падіння цін. Монопольне становище продавця дає йому надприбутки, але потребує постійно захищати цю монополію від сторонніх зазіхань. Саме тому між державами, що вели елітну торгівлю, постійно точилася запекла боротьба за монополію, за оволодіння товарними потоками. Приклади такої боротьби дає нам історія італійських міст-республік Пізи, Генуї та Венеції.

Для виникнення елітної торгівлі треба, щоб у даній країні кількість населення перевищила виробничі можливості сільського господарства або, відповідно до запропонованої концепції, відбулося заповнення резервуара³. За цих обставин у селах утворюється надлишкове населення, яке не може прогодувати себе сільським господарством. Щоб вижити в таких умовах це населення вимушене вивозити з інших країн або виробляти елітні товари та продавати їх у відсталіші країни, де вже виникла соціальна стратифікація.

На відміну від елітних товарів, обмін товарами широкого вжитку можна назвати реальною торгівлею, тобто торгівлею товарами внутрішнього та міжнародного поділу праці. Звичайно, така класифікація видів торгівлі умовна, тому що елітні товари також потребують поділу праці. Проте він викликаний попитом саме на товари, які призначені для підкреслення високого соціального статусу.

Слід зазначити, що і в сучасному суспільстві існують товари, які можна зарахувати до елітних. Це, наприклад, дуже дорогі автомобілі, хутра, діаманти, напої тощо. Але в доіндустріальних суспільствах можливість купувати елітні товари – це показник належності до вищої соціальної страти, яка часто була закритою для низів суспільства.

Перейдемо до аналізу міжнародної торгівлі Англії протягом XIV–XVIII ст. За природними умовами майже половина території Англії не могла використовуватися для вирощування зернових культур. Це західна і північно-західна частина країни. Більша частина цих земель – це невисокі гори й пагорби. Дуже вологий і прохолодний клімат сприяє заболоченню великих територій, на яких не ростуть дерева і які займають переважно трави і зарості вересу. Тому ці землі з давніх-давен і дотепер використовувались як пасовища, переважно для овець. Завдяки цьому Англія здавна була найбільшим виробником вовни в Європі. Великим виробником вовни була й Іспанія, центральну частину якої займає плоскогір'я Месета, дуже посушливий клімат котрого не дає можливості вирощувати зернові. Але завдяки прохолодному клімату англійська вовна мала незрівнянно кращу якість.

Незважаючи на наявність великої кількості високоякісної сировини, у середньовіччі в Англії вироблялися лише тканини низької якості для власного споживання. Ліва частина сировини йшла на експорт, передусім у міста Південних Нідерландів, де з неї виробляли дорогі високоякісні тканини. Значну частку цих тканин закуповували італійські купці на славнозвісних шампанських ярмарках і далі по Соні й Роні вивозили до Італії. В італійських містах ці тканини фарбували та обробляли для надання їм кращого вигляду, після чого їх обмінювали в Африці та Леванті на східні товари елітної торгівлі – шовкові тканини, прянощі та ювелірні вироби тощо⁴. Для піднесення Генуї неабияке значення мала її близькість до гирла Рони. По Соні й Роні купці потрапляли на шампанські ярмарки. Нотаріальні архіви свідчать, що імпортовані тканини з Фландрії з'явилися в Генуї з другої половини XII ст.⁵ Цех Калімала (*Arte di Calimala*), який покращував якості імпортованого сукна, вперше згадується у флорентійських джерелах з 1192 р.⁶ Продаж на Схід вовняних тканин із північ-

³ Там же. – С. 33.

⁴ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. : в 3 т. – К. : Основи, 1998. – Т. 3. – С. 95.

⁵ *Ammann H.* Die Anfänge des Aktivhandels und der Tucheinfuhr aus Nord-westeuropa nach dem Mittelmeergebiet // *Studi in onore di A. Saporì* : in II vol. / [a cura di M. M. Fontain]. – Milano : La Nuova Italia, 1957. – Vol. II. – P. 275.

⁶ *Documenti dell'antica costituzione di Firenze* / [a cura di P. Santini] (*Documenti di storia Italiana*. – V. 10). – Firenze : pubblicate dall'Istituto storico italiano, 1895. – P. 231.

ного заходу Європи мав надзвичайно важливе значення для італійських міст⁷, оскільки торговельний баланс Європи зі Сходом був пасивним. Тобто Європа більше вивозила зі Сходу товарів, ніж продавала там своїх. Тому генуезькі кораблі везли на Схід товари безоплатно, якщо їхній власник давав обіцянку везти куплені на Сході товари цим ж кораблем⁸. Торговельний дефіцит, тобто від'ємна різниця між експортом та імпортом, покривався головним чином сріблом⁹, бо свого золота Європа майже не мала.

Починаючи з 1270-х рр., Генуя вивозить з Нідерландів готові сукна морем, для чого регулярно відправлялися галери до Брюгге¹⁰, що дослідники вважають однією з важливих причин занепаду шампанських ярмарок наприкінці XIII ст.¹¹

Але, незважаючи на новий шлях для імпорту сукна з північного заходу Європи, з другої половини XIII ст. в Італії стрімко зростає виробництво готових тканин, перш за все у Флоренції. Вже з 1212 р. у флорентійських джерелах згадується цех Лана (Arte della Lana), який виробляв сукно¹². Невдовзі Флоренція стає одним з найбагатших міст Європи і вже в 1252 р., вперше з часів античності, починає карбувати золоту монету. Італія ж стає одним з головних імпортерів англійської вовни. У 1277–1278 рр. з Англії до Італії вивезено 4 235 мішків вовни, а в 1290 р. тільки Флоренція вивезла з Англії 2 380 мішків¹³.

Демографічна й економічна кризи другої половини XIV – початку XV ст. негативно позначилися на торгівлі всієї Європи. Проте з другої половини XV ст. ситуація поліпшується, населення зростає, а економіка поживається¹⁴. У цей час починає змінюватися ситуація в Англії. Вовну все більше переробляють на сукно в самій Англії й менше везуть за кордон. Якщо в середині XIV ст. з Англії щорічно вивозили близько 32 тис. мішків вовни і лише 5 тис. шматків сукна, то в середині XV ст. – близько 5–6 тис. мішків вовни і 122 тис. шматків сукна. Ще через сто років вартість сукна перевищувала 80 % вартості всього експорту¹⁵.

Зрозуміло, що тканини, вироблені з місцевої сировини, дешевші, ніж тканини, вироблені з експортованої сировини, тому вартість англійських сукон менша за вартість флорентійських утричі. Різниця в ціні стала причиною того, що англійське сукно витісняло з ринку італійське, а його виробництво в Італії скорочувалося. Так, якщо в 1330-х рр. у Флоренції було від 200 до 300 великих майстерень, які разом виробляли до 80 тис. шматків сукна на рік, не враховуючи обробку нідерландських сукон¹⁶, то в середині XVI ст. усі майстерні Тосканського герцогства, тобто цілої Тоскани, а не тільки міста Флоренції виробляли тільки до 33 тис. шматків сукна на рік¹⁷. Тобто порівняно з початком XIV ст. у виробництві однієї тільки Флоренції відбулося зменшення майже на 60 %.

Виникає питання, чому англійці раніше не переробляли вовну в сукно, а вивозили її в непереробленому вигляді? Зрозуміло, що вони при цьому втрачали величезні кошти, адже високоякісне сукно було елітним товаром, коштувало дорого, і торгівля ним була надзвичайно вигідною. Відповідь на це питання дає нам запропонована концепція заповнення резервуара¹⁸.

⁷ Epstein S. A. *Genoa and the Genoese, 958–1528*. – Chapel Hill : Greenwood Press, 1996. – P. 98.

⁸ Гуковський М. А. *Итальянское возрождение*. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. – С. 95.

⁹ Epstein S. A. *Genoa and the Genoese...* – P. 98.

¹⁰ Ibid. – P. 144.

¹¹ Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація...* – С. 94.

¹² Documenti dell'antica... – P. 297.

¹³ История Италии : в 3 т. / под ред. С. Д. Сказкина, Л. А. Котельниковой, В. И. Ругенбурга. – М. : Наука, 1970. – Т. 1. – С. 220.

¹⁴ Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація...* – С. 58, 546.

¹⁵ Алексаха А. Г. *Введение...* – С. 120.

¹⁶ Cronica dello Squitatore / [a cura di Muratori L. A.] (Rerum italicorum scriptores. – V. XVIII). – Bologna : N. Zanichelli, 1916. – P. 111.

¹⁷ Ролова А. Д. Структура промышленности Флоренции второй половины XVI – начала XVII в. // Ученые записки Латвийского гос. университета. – 1965. – Т. LXI. – С. 33–57.

¹⁸ Алексаха А. Г. *Введение...* – С. 33.

Швидке зростання населення Англії з другої половини XV ст. мало наслідком перевищення населенням виробничих можливостей сільського господарства. З'являється все більше людей, які не мали роботи в сільському господарстві й погоджувалися на будь-яку, щоб вижити. Наприклад, у видобутку вугілля ще в 1550-х рр. робітники були передусім землеробами і добували вугілля у вільний від сільгоспробіт час. А вже через десять років у вугільній промисловості Англії було близько 6 тис. робітників, які працювали тільки в шахтах. На початку XVI ст. кількість таких працівників досягала 30 тис.¹⁹, тобто за 50 років вона зросла в 5 разів.

Зрозуміло, що не все надлишкове сільське населення могло швидко знайти роботу в промисловості й торгівлі. Саме тому в цей час в Англії різко збільшується кількість жебраків, бродяг, злодіїв, які, за свідченнями сучасників, заповнювали міста і села країни. Уряд видавав надзвичайно суворі закони проти бродяг, але вони не могли покращити ситуацію. Зазвичай збільшення бродяг в Англії пов'язують з огороженнями. Але підрахунки свідчать, що огороження відбувалися повільно, і протягом декількох десятиліть огороженою була відносно невелика частка земель. Наприклад, протягом 1485–1515 рр. огорожено не більше 1,2 % землі, а евікцій, тобто згонів із землі, зазнало 6 391 чол.²⁰

Ділянки селян ділилися серед спадкоємців, і все більше селян, котрі не могли вже прогодуватися зі своїх замалих ділянок, працювали вдома, переробляючи вовну на сукна, що і зробило можливим різке збільшення їх експорту. Ще одним джерелом заробітку для таких селян стало мореплавство. Саме тому з XV ст. англійський флот збільшується надзвичайно швидко як кількісно, так і якісно. Якщо на початку XV ст. кораблі тоннажністю більшою за 100 т трапляються рідко, то вже в середині XV ст. звичайними були кораблі тоннажністю 200–400 т, а на початку XVI ст. з'являються ще більші кораблі²¹. Це вже морські кораблі, які могли плавати достатньо далеко для ведення елітної торгівлі. Саме в цей час в Англії створюються численні компанії купців для далекої елітної торгівлі. Ще у XIV ст. була заснована компанія купців-авантюристів, у 1554 р. виникла Московська, Африканська, у 1579 р. – Східна (на Балтиці), у 1581 р. – Левантійська, у 1600 р. – Ост-Індійська компанії²².

Проте на той час елітну торгівлю вже з успіхом вели інші, й англійцям довелося вести з ними боротьбу за оволодіння товарними потоками. Передусім вони почали з найслабшого, а саме з Ганзи. На той час найкращі часи цієї міжнародної компанії купців уже минули. Ще з 1438–1441 рр., після війни з голландцями, Ганза втратила гегемонію на Балтиці. Незважаючи на зв'язки Ганзи з королівським домом, англійські купці поступово домоглися ліквідації привілеїв ганзейських купців, а в 1598 р. і закриття факторії Ганзи (Стального двору) в Лондоні.

Набагато складнішою була боротьба з Голландією. З кінця XVI – початку XVII ст. ця невеличка країна була найбільшим торговцем елітними товарами в Європі. Після відкриттів морських шляхів до Америки й Індії саме голландці забезпечували ними більшість європейських країн²³. Тривалий час Англія програвала цю боротьбу. Наприклад, якщо до 1600 р. англійці контролювали всю торгівлю з Росією, то пізніше голландці відтіснили їх²⁴, так само як і з торгівлі з Північною Європою. Практично вся торгівля на Балтиці була в їх руках. Через Балтику Голландія вивозила зерно, а ввозила товари елітної торгівлі. Після закінчення війни з Іспанією голландці так само витісняють англійців і з торгівлі з країнами Південної Європи²⁵. Елітні товари з Італії, Америки, Леванту ввозяться до Англії не на

¹⁹ Штокмар В. В. История Англии в Средние века. – СПб. : Алетея, 2000. – С. 144.

²⁰ Gay E. F. The inquisitions of depopulation in 1517 and the Domesday of enclosures // Transactions of the Royal Historical Society. – L., 1904. – New Ser. – Vol. 18. – P. 233.

²¹ Штокмар В. В. История Англии... – С. 151.

²² Там же. – С. 151–154.

²³ Israel J. The Dutch republic. – Oxford : Clarendon press, 1998. – P. 315.

²⁴ Ibid. – P. 45, 61.

²⁵ Ibid. – P. 713.

англійських, а на голландських кораблях. Величезні втрати англійців від програної конкуренції зрештою призвели до прийняття Навігаційного акта й Першої англо-голландської війни. Незважаючи на те, що населення Англії було на той час майже втричі більшим, ніж населення Республіки Сполучених Провінцій, війна закінчилася безрезультатно. Але англійці знову втрачали в елітній торгівлі через голландську конкуренцію, тому через 10 років почалася Друга англо-голландська війна, в якій голландці перемогли.

Республіку Сполучених Провінцій не вдалося перемогти навіть могутній коаліції Англії, Франції та єпископу Мюнстера під час війни 1678–1672 рр. Перемога Англії в конкурентній боротьбі з Голландією настала тільки у другій половині XVIII ст. З початку цього століття, після паузи, що наступила в результаті революції та громадянських війн 1640–50-х рр., населення Англії знову починає швидко зростати, як це доведено в праці англійських історичних демографів Е. Ріглі та Р. Скофілда “Історія народонаселення Англії”²⁶. Ця хвиля зростання населення мала наслідком глибокі зміни в англійському суспільстві, котрі стали причиною промислової революції²⁷. Величезні й легкодоступні запаси вугілля та залізної руди, яких Нідерланди не мали, дозволили надлишковому сільському населенню Англії знайти роботу в промисловості. Саме завдяки цьому Англія стає провідною промисловою і торговельною країною Європи та світу.

Висновки. Отже, саме торгівля дорогими товарами для еліти була в доіндустріальних суспільствах найвигіднішою. Оскільки ведення такої торгівлі потребувало монополії продавця для утримання високих цін, то між державами, які її вели, точилася запекла боротьба за монопольне становище на цьому ринку. Перехід до ведення елітної торгівлі був спричинений зростанням населення за межі виробничих можливостей сільського господарства.

²⁶ Wrigley E. A., Schofield R. S. The population history of England 1541–1871. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997.

²⁷ Алексаха А. Г. Введение... – С. 255–259.